

СЛОВОТВІРНЕ ГНІЗДО З ВЕРШИНОЮ ХРЕСТ У ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проведено аналіз розгортання семантичної структури українських лексем, похідних від *хрест*, доведено, що функціонування сакральної частини похідних від *хрест* з часом звужується, натомість розширюється їх несакральна частина.

Ключові слова: концепт, ім'я концепту, лексема, лексичне значення, семантична структура слова.

Алла Данилова

Словообразовательное гнездо с вершиной *хрест* в процессе исторического развития украинского языка

В статье проведено анализ развертывания семантической структуры украинских лексем, производных от *хрест*, доказано, что функционирование сакральной части производных от *хрест* со временем сужается, вместо этого расширяется их несакральная часть.

Ключевые слова: концепт, имя концепта, лексема, лексическое значение, семантическая структура слова.

Alla Danilova

Derivatives from *khrest* in the process of the historical development of the ukrainian language

The article deals with the semantic structure growth of the Ukrainian lexemes, derived from *khrest*. The author proves that functioning of the sacral part of derivatives from *khrest* narrows with time and its non-sacral part expands instead.

Key words: concept, name of the concept, lexeme, lexical meaning, semantic structure of the word.

Вивчення семантики слова і надалі залишається актуальним у сучасному мовознавстві, особливо у зв'язку з розвитком лінгвоконцептології, в якій семантику слова розглядають як засіб вираження сутності концепту.

Метою дослідження є аналіз розвитку семантичної структури лексем, похідних від *хрест*, в українській мові, які не були ще предметом ґрунтовного дослідження, установлення їх семантичного обсягу з огляду відношення до сфери сакрального та несакрального. Оскільки „знання еволюції значення небайдуже для розуміння його нинішньої природи і структури” [21, с. 148], то розгляд матеріалу проводимо в історичному ракурсі (починаючи з X ст. і до сьогодні).

Слово *хрест*, що є полісемантичною лексемою з розвиненою семантичною структурою, функціонуючи з давнього часу до сьогодні, поступово утворило велику кількість похідних, які, у свою чергу, сформували багато значень і відтінків, „пов'язаних між собою” [8, с. 97], що перебувають у відношенні семантичної похідності [20, с. 11]. Як зауважував Г. Пауль, „значення слів завжди пристосовуються до певного ступеня розвитку культури” [7, с. 126], архаїчна ж лексика, особливо сакральна, яка стосується релігійного культу й ритуалу, відзначається звичайно багатозначністю завдяки своїй уживаності [5, с. 201].

Простежимо історію розвитку семантичної структури аналізованих слів упродовж писемної епохи розвитку української мови за репрезентацією їхньої семантичної структури в лексикографічних працях, зокрема „Словнику давньоруської мови” І. Срезневського [18], який фіксує лексику X–XIV століть, „Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” [15], „Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” [17], „Словарі української мови” Б. Грінченка [14], що представляє лексику української мови XIX ст., та „Словнику української мови” (далі – СУМ) [16], у якому відображена лексика української мови XIX–XX століть.

Розглянемо спочатку сакральну частину словотвірного гнізда з вершиною *хрест*.

До хреста як символу християнської віри українці завжди ставилися з пошаною. Про позитивне ставлення до хреста як символу християнства свідчить те, що словники різного періоду зафіксували похідні, утворені за допомогою зменшено-пестливих суфіксів.

„Словник давньоруської мови” І. Срезневського фіксує лексему **крестець (кръстьць)** – „малый крестъ” [18, I, с. 1349]. Утворена за допомогою зменшено-пестливого суфікса лексема вживається з тим же значенням, що і *хрест*, тобто „1. Орудіє казни Римской и символ христіанства”; 2. „Напрестольный крестъ”; 3. „Крестъ тѣльный”; 4. „Крестъ, употреблявшійся при присягѣ” [18, I, с. 1347]. Слово **крестець (кръстьць)** уживалося і в несакральному значенні та позначало предмет у вигляді хреста – „створки дверей, рѣшетка” [18, I, с. 1347].

„Словарь української мови” Б. Грінченка зафіксував слово *хрестичок (хрестичка)*, утворене суфіксальним способом за допомогою зменшено-пестливого суфікса **-ичок (-ичк-)** зі значенням: „1. Зменш. від *хрест*” [14, IV, с. 413], де йдеться про релігійний хрест з основними концептуальними компонентами *хрест* – „оберіг” та *хрест* – „святиня” (див. нашу статтю [5]), а також значення „2. Родъ орнамента въ мережці” [14, IV, с. 413], пов’язане з вірою українців в те, що хрест як символ Христової віри має відганяти нечисту силу й охороняти вірного не тільки по смерті, але й в усілякі моменти його щоденного й святкового життя. Я. Розумний пише: „хрестом перемагають бісівські сили, хрестом Господь допомагав у битвах, захищені хрестом вірні люди перемагають супротивних супостатів, хрестом скоро рятуються від напасті ті, хто з вірою його закликає” [10, с. 11]. Саме тому й поширилось вишивання хрестиком. Концептуальний компонент ‘*хрест* – оберіг’ тісно переплітається з ‘*хрест* – прикраса’, де поєднується первинне сакральне значення з похідним несакральним. До речі, таке значення збереглося і в сучасній мові.

СУМ подає лексеми *хрестик* зі значенням „Зменш.-пестл. до *хрест*” [16, XI, с. 140] та *хрещик* „1. розм. Те саме, що *хрестик*. 2. Рід гри, в котрій одна пара гравців ловить другу, яка після голосового сигналу розбігається, тікаючи від першої пари; танкова гра, під час якої хлопці й дівчата міняються місцями. 3. Те саме, що *хрест*. 4. Рід орнаменту у вигляді хрестиків на дереві, посуді і т. ін.” [16, XI, с. 143-144]. Зауважимо, що *хрест* 4 – це „Спосіб вишивання перехресними стібками. // у знач. присл. хрестом, хрестами. Таким способом, коли стібки перехрещуються” [16, XI, с. 139-140]. Помічаємо розширення несакральної сфери концепту. Концептуальні компоненти лексеми *хрестик* та першого значення лексеми *хрещик* тотожні з концептуальними компонентами базового слова *хрест*. Третє ж і четверте значення містять символічні значення: ‘*хрест* – оберіг’ та ‘*хрест* – прикраса’. Новим концептуальним компонентом є ‘*хрест* – фігура’ (у 2 значенні).

Найбільшу зафіксовану словниками групу похідних від лексеми *хрест* становлять слова, пов’язані з обрядом хрещення, оскільки хрещення – одне з найважливіших християнських таїнств, священна дія, яку виконують у складі богослужіння Таїнства Хрещення, що полягає в занурюванні в освячену воду або поливанні освяченою водою охрещуваного з виконанням відповідних молитов [9, с. 140].

У старослов’янській мові зі значеннями ‘хрещення’, ‘миття, обмивання’ функціонувала лексема **крьщєник** [19, с. 297], яку схм. Венедикта (Щурат-Глуха) вважає семантичною калькою, що в перекладі з грецької означає ‘купіль, занурення у воду’ [1, с. 33], оскільки основна дія, яку виконують під час хрещення – це занурення у воду охрещуваного.

В українській мові лексему **крьщєник (крещєник, крьштєник)** запозичено із старослов’янської. Як у перекладних, так і в оригінальних українських пам’ятках XI–XIV ст. вона реалізувала значення ‘хрещення; обмивання; рукопокладення’ [18, I, с. 351]; ‘церковне таїнство’ [12, IV, с. 318–319].

Словник І. Срезневського зафіксував такі варіанти іменників на позначення назви обряду хрещення: **крьщеник=крещеник=крьштеник** [18, I, с. 1350], **рыщеник=хрещеник=хрищеник** [18, I, с. 1413].

За твердженням Ю. Осінчука, перехід початкового *х-* в *к-* одні дослідники пояснюють фонетичною дисиміляцією, інші – впливом антропоніма *Христось* [6, с. 586]. Ми підтримуємо думку Ю. Осінчука і припускаємо можливість співдії зазначених чинників.

Синонімом до лексеми **крьщеник** в пам'ятках зазначеного часу була лексема *стаж* **кѣпѣль** (*кѣпель*), що становила кальку грецького слова, яке ще в грецькій мові зі свого первісного значення ‘місце для купання’ розвинуло церковно-термінологічне ‘місце для хрещення’ [6, с. 720]. Церковно-обрядове значення, у свою чергу, стало вихідним для утворення нової похідної обрядової семантики ‘хрещення’.

Отже, у період XI – XIV ст. семантичну синонімію українських слів **крьщеник** і **кѣпѣль** вмотивовано синонімією грецьких лексем-прототипів зі значенням ‘купіль, занурення у воду’ і ‘місце для хрещення’.

У пізніших пам'ятках української мови семантичний синонімічний ряд **крьщеник** і **кѣпѣль** редукувався: лексема **кѣпѣль** (*кѣпель*) втратила своє похідне значення ‘хрещення’. Вона зберегла лише сему ‘місце для хрещення’. На церковне таїнство та священнодію вказувала тільки лексема **сте крещеніє**.

У „Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” зафіксовано лексему **крещеніє** (**крещчѣньє**) як назву церковного свята, а також календарної дати Водохрещі [15, I, с. 512] а в „Словарі української мови” Б. Грінченка – *хрещення* зі значенням: „1. Крещеніє, праздникъ Богоявленія Господня 6 января” [14, IV, с. 414].

У сучасній українській мові функціонують паралельно лексема *хрещення* та *Водохрещя*. За СУМом, *Водохрещя* – „Церковне свято 19 січня на пам'ять євангельської легенди про хрещення Ісуса Христа” [16, I, с. 722].

В. Жайворонок стверджує, що фонетичні варіанти *Водохрестя* = *Водохрещя* = *Водохрища* = *Водохрещі* = *Водохреще* = *Хрещення* – народні назви християнського свята Святого Богоявлення (Богоявління – Хрещення Ісуса Христа на річці Йордан, або ще Хрещення Господнього), що припадає на 6/19 січня [4, с. 109]. Це свято також називають Богоявлення та Йордан.

У народі кажуть, що найсильніші морози бувають саме в ніч на Водохрещя, тому СУМ зафіксував прикметник *хрещенський* зі значенням „Стос. до хрещення (у 2 знач.) // Пов'язаний з часом, коли буває церковне свято хрещення (Водохрещя)” [16, XI, 143], який найчастіше функціонує у вислові *хрещенські морози*.

Хрещення, за СУМом, – „1. Релігійний обряд, який відправляють над новонародженими або дорослими на знак прилучення їх до християнської церкви. // *перен.* Перше вирішальне випробування в якійсь справі, в якійсь галузі діяльності. 2. Те саме, що *водохрещя*” [16, XI, с. 143]. У словниковій статті, як бачимо, збережено попередні сакральні значення, що вказують на церковне таїнство й на священнодію, яку здійснюють під час цього таїнства. Крім того, зафіксоване і переносне – несакральне, яке, очевидно, походить від сакрального, оскільки хрестини відзначали з подвійною метою: охоронити дитину від усього злого і прилучити до християнської громади; саме тому день хрестин вважали великим і радісним святом, початком нового життя.

У сучасних перекладах Біблії та деяких церковних джерелах натрапляємо на варіант *хрищення* (*христити*), наприклад: *Я вас хрищу водою на покаяння* (Мт. 3: 11); *Тоді прибув Ісус із Галилеї на Йордан до Йоана, щоб христитися від нього* (Мт. 3: 13). Я. Рудницький вважає форми *хрищення*, *христити* єдино правильними, органічно українськими та

історично зумовленими. На його думку, форми *хрещення*, *хрестити* – наслідок російських впливів або ж „вирівнювання” на базі слова *хрест*: „мовляв, коли хрест, то хрестити” [11, с. 586]. А схм. Венедикта (Щурат-Глуха) переконає, що лексеми *хрест* і *хрещення* – однокореневі. На її думку, українським терміном на позначення назви першого із семи святих таїнств має бути слово *хрещення*, яке найповніше розкриває богословський зміст і суть цієї тайни [2, с. 33]. Нам теж імponує думка схм. Венедикти (Щурат-Глухої), оскільки при обряді хрещення священник неодноразово осіняє хрещеника знаком хреста: хрестоподібно тричі дує на нього, тричі рукою робить знак хреста на чолі, устах, серці. Нарешті, є давній звичай після здійснення Тайни хрещення одягати на шию охрещеної дитини хрестик.

Українська народна етимологія і не припускає іншого походження слова *хрещення*, як тільки від *хрест* у символічному значенні „знак спасіння”, про що свідчать народнорозмовні вислови: *у хрест увести*, *у хрест увійти* – „хрестити, бути охрещеним” [23, с. 389], *нести до хреста дитину*, *дати хрест дитині* у значенні „охрестити дитину”, *бути без хреста* – „бути неоохрещеним” тощо [6, с. 74].

Після хрещення дитини справляли хрестини – влаштовували частування і святкування, вірячи, що хрещення містить в собі перехід – смерть старої людини й народження нової. Слово *хрестини* вперше знаходимо у „Словарі української мови” Б. Грінченка зі значенням – „крестини” [14, IV, с. 413]. За СУМом, *хрестини* – „Християнський церковний обряд хрещення, а також частування, святкування після цього обряду” [16, XI, с. 140].

Як застаріле СУМ подає слово *похрестини* зі значенням „святкування на другий день хрестин” [16, VII, с. 458], зафіксованим раніше лише „Словарем української мови” Б. Грінченка (*похрестини* – „праздненство на второй день крестинъ” [14, III, с. 389]).

Тісно пов’язаними з обрядом хрещення є особи, які беруть участь у цьому обряді. У церковному обряді хрещення на перший план виступають хрещені (хресні) батьки. Їм надавали особливого значення: шанували нарівні з близькими родичами, оскільки вони мали обов’язок опікуватися дитиною, брати якомога більшу участь у її вихованні, допомагати в скрутну хвилину. У різних етнографічних районах України існували різні звичаї обрання хресних батьків. Але всюди обов’язковим було те, щоб вони були християнами, тобто хрещеними в церкві, та перебували у законному церковному шлюбі.

Лексикографічні праці фіксують різні назви осіб, які здійснюють обряд хрещення. „Словник давньоруської мови” І. Срезневського фіксує такі іменники на позначення хрещеного батька та хрещеної матері: *кръститель* (*хреститель*, *хреститель*, *христитель*), *кръстьный* (*крестный*, *хрьстьный*), *кръстьчьный* (*крестечьный*), *кръстительница* (*крестительница*), *кръстильница* (*крестильница*); „Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.” – *кръститель* (*хреститель*, *хреститель*, *христитель*), *кръстьный* (*крестный*, *хрьстьный*, *кръстьчьный* (*крестечьный*), *кръстительница* (*крестительница*), *кръстильница* (*крестильница*); „Словарь української мови” Б. Грінченка – *хрестний* (*крестный*), *хреститель* (*креститель*) [18, IV, с. 413] та *хрещений* – „1. Крещеный, 2. Крестный” [18, IV, с. 414]; „Словник української мови” – *хрещена мати* – „Жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі так званої духовної матері” [16, XI, с. 143], *хрещений батько* – „Чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька” [16, XI, с. 143], *хрещені* – „Ті (чоловік і жінка) хто бере участь в обряді хрещення в ролі так званих духовних батька та матері” [16, XI, с. 143]. У процесі розвитку мови спостерігаємо інтерферентні процеси в паронімній парі *хресний* – *хрещений*, з якої, за твердженням І. Фаріон, під впливом російського *крестный* (*крестный отец*) витіснено українське *хрещений* (*батько*) і натомість хибно розширено значення слова *хресний*, що насправді в нашій мові має лише одне значення „страдницький” [22, с. 156].

Того, хто здійснює обряд хрещення, називають ще *хрестителем* [16, XI, с. 140]. Однак це найменування звичайно стосується Івана Хрестителя. Ще в „Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” знаходимо **креститель** (титул святого Івана) – „хреститель” [15, I, с. 512]. У сучасній українській мові це слово також вживається „перев. як назва християнського святого Іоана, який, за євангельською легендою, хрестив Ісуса Христа” [16, XI, с. 140]. Іван був проповідником християнства, попередником Ісуса Христа, призначеним проголосити усім людям його прихід, засвідчити його месіанський сан. З цією метою Іоанн з’явився на річці Йордан, коли туди прийшло на хрещення багато людей і куди з’явився й Ісус Христос.

Стосовно особи, над якою здійснюють обряд хрещення, знаходимо такі похідні від лексеми *хрест*: у „Словнику давньоруської мови” І. Срезневського – прикметник **новокрещеныи** – „недавно крещеный” [18, II, с. 458]; у „Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” – **крестъныи (хрестъныи)** [15, I, с. 512]; у „Словарі української мови” Б. Грінченка – *похресник* – „крестникъ” [14, III, с. 389], *похресниця* – „кресница” [14, III, с. 389], *хрещеник* – „крестникъ” [14, IV, с. 414], *хрещенята* – „крестники, крестницы” [14, IV, с. 414], *хрещениць* – „хрещеник” [14, IV, с. 414], *хрещениця* – „крестниця” [14, IV, с. 414]; у „Словнику української мови”: *похресник* – „Те саме, що *хрещеник*” [16, VII, с. 458]; *похресниця* – „Жін. до *похресник*” [16, VII, с. 458]; *хрещений* – „1. Який був підданий обряду хрещення, який прийняв християнство // *рідко*. Власт. християнам, православним, // у знач. ім. *хрещений*. Той, хто сповідує християнську віру; православний” [16, XI, с. 143]; *хрещеник* – „Хлопчик по відношенню до своїх хрещених батька та матері” [16, XI, с. 143]; *хрещениця* – „Жін. до *хрещеник*” [16, XI, с. 143].

Антонімами до них виступають зафіксовані І. Срезневським: **некръщеныи (нехръщеныи)** – „1. Некрещеный, до крещенія, 2. Некрещенный, язычник” [18, II, с. 393] та СУМом – *нехрещений*: „1. Над яким не здійснювали обряду хрещення, якого не хрестили. Ті, над ким не здійснювали обряду хрещення; русалки. 2. Який не належить до християн; // у знач. ім. *нехрещені*, нар.- поет.” [16, V, с. 402].

На позначення дії в обряді хрещення всі аналізовані словники фіксують велику кількість лексем: „Словник давньоруської мови” І. Срезневського – дієслова **кръщати (крещати, крьщаю)** [18, I, с. 1350], **хръщати (хрьщаю)** [18, III, с. 1413] зі значенням „крестить, совершать крещеніє”, **покръстити (покрестити, покръщѣ)** – „окрестить вторично” [18, II, с. 1120] та дієслова, утворені за допомогою постфікса *-ся*, які вказують на дію, звернену на особу виконавця: **кръститисѧ (креститисѧ, крьщѣсѧ)** [18, I, с. 1343], **кръщатисѧ (хрьщатисѧ)** [18, I, с. 1350], **христитисѧ (хрьститисѧ)** [18, III, с. 1403] зі значенням „креститься, принимать крещеніє”, **покръщатисѧ (покръщатисѧ)** – „креститься вторично” [18, II, с. 1120], **отъкръститисѧ** – „окреститься” [18, II, с. 791]; „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” – **крестити** – „бути хрещеним батьком” [15, I, с. 512]; „Словарь української мови” Б. Грінченка – *хрестити* – „1. Крестить (новорожденнаго), совершать крещеніє, 2. Крестить, осѣнятъ крестомъ” [14, IV, с. 413], *поохрещувати* – „охрестить (многихъ)” [14, III, с. 319]; СУМ – *хрестити (христити), хреститися (христитися)* [16, XI, с. 141], *похрестити, похреститися* [16, VI, с. 317].

Лексема *хрестити* в сучасній українській мові є багатозначною: „1. Здійснювати над ким-небудь обряд хрещення, навертати іновірців у християнство через обряд хрещення. 2. Бути хресним батьком або хрещеною матір’ю в кого-небудь під час обряду хрещення. 3. Рухом правої руки зображувати знак хреста над ким-, чим-небудь. 4. Давати прізвисько, називати кого-, що-небудь якимись словами, лаяти” [16, XI, с. 144]. Як бачимо, поряд із значеннями, що стосуються обряду хрещення, з’явилися два нових: сакральне (3 знач.) і несакральне (4 знач.). У значеннях аналізованої словникової статті сплітаються

символічні значення *хрест* – „символ спасіння” (1-3 знач.), *хрест* – „оберіг від зла” (1-3 знач.) та *хрест* – „покара” (4 знач.).

Лексему ж *хреститися* (*христитися*), утворену від *хрестити* (*христити*) за допомогою постфікса *-ся*, СУМ подає лише в сакральному значенні, а саме: „1. Зазнавати обряду хрещення. 2. Рухом правої руки зображувати знак хреста, звернений на себе” [16, XI, с. 141].

Від дієслова *хрестити* за допомогою префікса *по-* уворилось слово *похрестити* зі значенням „1. Охрестити (у 1 знач.) всіх або багатьох. 2. Те саме, що *охрестити* (про когось одного). 3. *також без додатка, розм.* Перехрестити, зробити знак хреста (кілька разів)” [16, VII, с. 458] та похідне від нього *похреститися* зі значенням: „1. Охреститися (у 1 значенні) (про всіх або багатьох). 2. *розм.* Перехреститися, зробити знак хреста перед собою (кілька разів)” [16, VII, с. 458].

Зафіксував СУМ і лексему *охрещено* як „безособ. присудк. сл.” [16, V, с. 827]. Сакральні значення ще мають лексеми *захрестити* зі значенням „Перехрестити” [16, III, с. 393] та *захреститися* – „Почати хреститися” [16, III, с. 393].

Стосовно обряду хрещення зустрічаємо ще такі лексеми у „Словарі української мови” Б. Грінченка: *хрестильниця* – „1. Купель для крещення дітей. 2. Сосудь со святой водой, стоящій в домѣ, – в этой водѣ омочають пальцы” [14, IV, с. 413] та *хрестинний* – „крестильный, относящийся къ таинству крещенія” [14, IV, с. 413], яких немає в СУМ.

Окрему групу похідних із сакральним значенням зафіксовано „Словником давньоруської мови” І. Срезневського. Цю групу похідних становлять уворені шляхом злиття основ фонетичні варіанти іменника *срѣдохръстникъ* (*средохръстникъ* *средокръстникъ*, *середохръстникъ*) [18, III, с. 483] зі значенням „середина великаго поста, середина на четвертой недѣлѣ великаго поста” та похідні від них прикметники: *середохръстный* (*срѣдохръстный*, *средохръстный*, *средокръстный*) – „четвертая недѣля великаго поста, крестопоклонная” [18, III, с. 483].

Символічне значення *хрест* – „оберіг” вбачаємо у другому значенні зафіксованої Б. Грінченком лексеми *хрестці* – „Так же і мн. *хрести*. Печенье вѣ формѣ креста, которое пекутъ на крестопоклонной недѣлѣ” [14, IV, с. 413]. Це пов’язано з четвертим тижнем Великого посту, який у народі й до сьогодні називають *хрестопоклонним*, хоча в інших лексикографічних працях ці лексеми не зафіксовані. Середу цього тижня називали *середопістям*, або *хрестцями*. За народним повір’ям, уночі з середи на четвер „переломлювався” піст на дві половини. У цей день пекли з пшеничного борошна хлібці у формі хрестів. У значенні „крестопоклонная недѣля великаго поста” „Словарь української мови” Б. Грінченка, окрім лексеми *хрестці* [14, IV, с. 413], фіксує також *середохрестя* – „1. Крестопоклонная недѣля. 2. Мѣсто, гдѣ расходятся дороги” [14, IV, с. 415] та похідний від неї прикметник *середохресний* – „крестопоклонный” [14, IV, с. 415]. У лексемі *середохрестя* збережено початкове сакральне значення (в 1 знач.) та з’явилося нове несакральне (2 знач.).

„Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.” фіксує лексеми – *перехрестъ* – „місце, де схрещуються дороги, стежки” [15, II, с. 140] та *перехрестный* – „перехресний” [15, II, с. 140]; „Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.” – *перехрестъ* – „перекресток” [17, II, с. 102]; „Словарь української мови” Б. Грінченка – *перехрестя* – „перебоїна” [14, III, с. 109] та *перехресток* (*перехрестка*) – „перехрестокъ, распутье” [14, III, с. 143]; СУМ – *перехрестя* – „1. Місце перетину шляхів, стежок, вулиць і т. ін. 2. Те, що має форму хреста. // *розм.* Сонячне сплетіння. 3. Поперечна частина хреста або предметів, подібних до хреста” [16, VI, с. 315]. Синонімом названого слова подано *перехресток* [16, VI, с. 315]. Народ вірить, що *перехрестя* – „символ вибору” [4, с. 505],

його здавна вважають фатальним: місцем, де любить збиратися нечиста сила; у казках на перехресті богатир вибирає свою долю; у новорічну ніч дівчата ворожили на перехресті про свою долю тощо. СУМ подає прикметник *перехресний* [16, VI, с. 315], який знаходимо і в словнику Б. Грінченка як *перехресний* – „перекрестный” [14, III, с. 143], та прислівник *перехресно* – „Присл. до *перехресний*” [16, VI, с. 315].

„Словарь української мови” Б. Грінченка фіксує ще й лексему *перехресниця* – „часть самотоки” [14, III, с. 143], яке містить несакральне символічне значення *хрест* – „проста фігура”.

Лексикографічні джерела містять велику кількість похідних від *хреста* з несакральним значенням. Так, за словником І. Срезневського, лексема **крѣстьчатый** (**крѣстьчатый**) має значення „украшеный крестами” [18, I, с. 1349-1350]. Запорожці на білих хорогвах вишивали червоні хрести, так з’явилося стале сполучення *корогва хрещата*. Символічне значення хреста у слові *хрещата* – „символ віри” та „знамення”. У тому ж значенні „Словарь української мови” Б. Грінченка фіксує лексему *хрестатий* – „хрещатий” [14, IV, с. 413]. За СУМ, *хрестатий* – „1. Який нагадує або має форму хреста, у вигляді хреста. 2. Який має на собі хрест, хрести”, а *хрещатий* – „1. Який має вигляд хреста або окремі елементи у формі хреста. 2. На якому є зображення хреста”. Символічне значення *хреста* в цих словах – „фігура”. У народі лексему *хрещатий* вживають як компонент сталого вислову *хрещатий барвінок*.

За уподібненням позначуваного предмета хресту як фігурі також витворилися слова *хрестовиння* – „накрѣсть положенный и скрѣпленный двѣ доски, два бревна и пр.” [14, IV, с. 413], *хрестачний* – „положенный крестообразно” [14, IV, с. 413], *хрестки* – „поясница” [14, IV, с. 413] та *хрестовий* – „крестовий” [14, IV, с. 413].

Словник І. Срезневського зафіксував прикметник **крѣстьный** (**крѣстьный, хрьстьный**) „отъ сл. хрьсть: **хрьстьнокъ цѣлованикъ**” [18, III, с. 1412] та дієприкметник **крѣстоцѣлованныи** (**крѣстьцѣлованныи**) – „крестоцѣлованная грамота” [18, I, с. 1346]. Ці лексеми з’явилися внаслідок того, що в середньовічній Русі-Україні у сфері судово-адміністративного спілкування існувала офіційна традиція освячувати процес укладання політичних, торгівельних, судових та інших договорів і угод церковним обрядом цілування хреста. Обряд цілування хреста, який здійснювали за взаємною згодою сторін і при свідках, мав значення присяги, обітниць, що повинна була гарантувати дотримання всіх умов угоди. Порушення присяги, освяченої цілуванням хреста, тягнуло за собою важке покарання. А того, хто порушував таку присягу, називали **крѣстопрѣстоупникъ** – „нарушитель присяги” [18, I, с. 1346].

Лексема *хрест* стала ще й елементом божби в слові *хрестібог* зі значенням „їй-богу” [18, XI, с. 141].

Сакральне і несакральне значення переплелись у зафіксованій СУМом лексемі *перехрестити* (*перехрещувати*) – „1. Перетинати що-небудь упоперек, навхрест. 2. Робити рукою знак хреста над ким-, чим-небудь для благословення, заклинання і т. ін. 3. *перен.*, *розм.* Те саме, що *ударити*. 4. *заст.* Навертати до іншої християнської віри, вдруге здійснюючи обряд хрещення. // Давати нове ім’я, постригаючи в монахи. // *перен.* Називати іншим іменем, давати іншу назву” [16, VI, с. 316]; *перехрещуватися* (*перехреститися*) – „1. Перетинатися один з одним. // Виходячи із різних точок, стикатися, зустрічатися в одному місці. // З’єднуватися (про звуки, що утворюються одночасно в різних місцях, різними людьми і т. ін.). // Стикатися з ким-, чим-небудь, виявлятися дуже близьким до когось, чогось. 2. Робити знак хреста над собою. 3. Хреститися, переходячи в іншу віру. 4. Пас. до *перехрещувати*” [16, VI, с. 316] та похідні *перехрест* і *вихрест* зі значенням „Той, хто перехрестився (у 3 знач.)” [16, VI, с. 315] та жіночий відповідник до них – *перехрестка* [16, VI, с. 315] (їх СУМ подає як

застарілі); *перехрещення* – „Дія за знач. *перехрестити* і *перехреститися*” [16, VI, с. 316]; *перехрещування* – „Дія за знач. *перехрещувати* і *перехрещуватися*” [16, VI, с. 316]; *перехрещений* – „1. Дієпр. пас. мин. ч. до *перехрестити*. 2. у знач. прикм. Розміщений навхрест” [16, VI, с. 316]; *поперехрещуваний* – „Дієпр. пас. мин. ч. до *поперехрещувати*” [16, VII, с. 195].

Носієм несакрального значення виступає лексема *хрестовина* – „1. Дві планки, два бруси і т. ін., з'єднані хрестоподібно. 2. *спец.* Пристосування на місці перетину рейкових шляхів для переведення поїзда, трамвая і т. ін. на іншу колію” [16, XI, 141], яку СУМ подає як застарілу. Синонім *хрестовиння* має ще й сакральне значення – „1. Хрестовина (у 1 знач.). 2. Хрест (у 1 знач.)” [16, XI, с. 141]. Зазначимо, що *хрест* 1 – „Предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розіп'ятий Христос). // Молитовний жест християн – знак, що нагадує такий предмет, зображується перехресним рухом особливим чином складених пальців правої руки” [16, XI, с. 139-140].

Несакральними є ще такі похідні від базового слова: *схрестя* – „Місце, де схрещується що-небудь” [20, IX, с. 903]; *схрещувати (схрестити)* – „1. Скласти хрестом, розташовувати хрест-навхрест. 2. *біол.* Здійснювати опилування рослин або спаровування тварин різних видів або з різними якостями з метою одержання якісно нових, кращих видів, сортів, порід; гібридизація” [16, IX, с. 903-904], *схрещуватися (схреститися)* – „1. Перетинаючись один з одним, розташовуватися хрестом, хрест-навхрест; перехрещуватися, Виходячи з різних точок, стикатися, зустрічатися в одному місці. 2. Піддаватися схрещуванню (у 2 знач.). 3. *перен.* Змішуватися, зливатися в одне ціле. 4. *біол.* Пас. до *схрещувати* 2” [16, IX, с. 904], *схрещення* „1. Дія за знач. *схрестити, схрещувати* і *схреститися (схрещуватися)*. 2. *біол.* Опилення рослин або спарування тварин різних видів або з різними якостями з метою одержання якісно нових, кращих видів, сортів, порід; гібридизація. 3. Місце, де схрещуються шляхи, стежки, вулиці і т. ін.; перехрестя” [16, IX, с. 903], *схрещування* – „1. Дія за знач. *схрещувати* і *схрещуватися*. 2. *біол.* Опилування рослин або спаровування тварин різних видів або з різними якостями з метою одержання якісно нових, кращих видів, сортів, порід; гібридизація” [16, IX, с. 903]. Останні значення є термінологічними, що стосуються біології.

СУМ зафіксував ще одну групу похідних від базового слова, які є біологічними термінами: *хрестовик* – „Павук з світлою хрестоподібною плямою на спині” [16, XI, с. 141]; *хрестоцвітій* – „1. З квіткою правильної форми, віночок якої має чотири пелюстки, розташовані хрест-навхрест; двосім'ядольний, роздільнопелюстковий. 2. у знач. ім. *хрестоцвіті*. Родина двосім'ядольних рослин, чашечка яких складається з чотирьох чашолистків, віночок з чотирьох пелюсток, розташованих хрест-навхрест” [16, XI, с. 142]; антоніми *схрещуваність* зі значенням „Здатність давати життєздатне потомство в результаті схрещування (у 2 знач.)” [16, IX, с. 903] і *несхрещуваність* – „Нездатність, неможливість одержати новий вид, сорт чого-небудь схрещуванням” [16, V, с. 393]. До цієї ж групи належать *перехреснозапильний* – „Якому властиве перехресне (у 6 знач.) запилення” [16, VI, с. 315] та *перехреснозапильник* – „Рослина з перехресним (у 6 знач.) запиленням” [16, VI, с. 315], які походять від біологічного терміна *перехресне запилення*, при якому пилок з квітів однієї рослини потрапляє на приймочки квітів іншої.

Незважаючи на те, що більшість лексем з несакральним значенням з'явилися в процесі розвитку мови, усе ж похідні від *хрест* лексеми з несакральним значенням існували ще у X ст. Це здебільшого ті, що витворилися за уподібненням позначуваного предмета хресту як фігурі, а саме: іменникові варіанти з коренем *хрест* – **окръстѣ** (**окръстѣ**, **окрестѣ**, **окръстѣ**, **окръстѣ**) [18, II, с. 652] та похідні від них прикметники

окръстьныи (окръстьныи, окрестъныи) – „сосѣдній, окружный, окрестный” [18, II, с. 652].

Несакральне значення також мають лексеми: *охрест* – „накрестъ, крестомъ” [12, III, с. 80], *хрещатка (хрещаточка)* – родъ плахти [14, IV, с. 414], *наперехрестъ* – „навхрест” [17, I, с. 102].

Отже, аналіз функціонування похідних від лексеми *хрест* в українській мові за матеріалами лексикографічних праць засвідчує, що словотвірне гніздо з вершиною *хрест* як засіб вираження концепту *хрест*, семантична структура аналізованих слів упродовж історичного розвитку мови зазнала певних змін, що свідчить і про зміни в концептуалізації цього фрагменту дійсності. У сучасній українській мові спостерігаємо звуження сакральної сфери й активне розширення несакральної частини концепту *хрест* порівняно з попередніми епохами. Найбільше слів пов'язано з обрядом хрещення, тобто з тим, що близьке народові, актуальне, важливе.

Література

1. схм. Венедикта (Щурат-Глуха). Хрещення чи Хрищення? / схм. Венедикта (Щурат-Глуха) // Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – Л., 1998. – № 2. – С. 28–33.
2. схм. Венедикта (Щурат-Глуха). Время сотворити Господеві / схм. Венедикта (Щурат-Глуха) // Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – Л., 2002. – № 5. – С. 14–22.
3. Данілова А.О. Розгортання семантичної структури слова *хрест* у процесі історичного розвитку української мови / А.О. Данілова // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького; Відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 126-130.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / В.В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит / С. Наливайко. – К.: Просвіта, 2000. – 280 с.
6. Осінчук Ю.В. Історія української богослужбово-обрядової лексики: Монографія / Ю.В. Осінчук. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 176 с.
7. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 500 с.
8. Плотников Б.А. Основы семасиологии / Под ред. А. Е. Супруна / Б. А. Плотников. – Минск : Вышэйшая школа, 1984. – 223 с.
9. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. / Н. Пуряева – Л. : Свічадо, 2001. – 156 с.
10. Розумний Я. Від символізму до екзистенціалізму: християнські елементи в українській поезії двадцятого століття / Я. Розумний // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України. – Мюнхен, 1988-1989. – С. 28-45.
11. Рудницький Я. Семантика хреста й хрищення / Я. Рудницький // Науковий конгрес у 1000-ліття Хрещення Русі-України. – Мюнхен, 1988 – 1989. – С. 577-587.
12. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) – М. : Русский язык, 1989-2008. – Т. 1-8.
13. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
14. Словарь української мови / Зібр. ред. журн. „Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Т. 1-4. – К., 1907-1908.
15. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – Т. I. – А-М. – К. : Наук. думка, 1977. – 630 с. ; Т. II. – Н-К. – К. : Наук. думка, 1978. – 591 с.
16. Словник української мови : В 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
17. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994–2009.
18. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – Т. I-III / И.И. Срезневский – М. : Книга, 1989.
19. Старославянский словарь / Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. – М. : Русский язык, 1990. – 842 с.
20. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова / И.А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156 с.
21. Трубачев О. Н. Этимологические исследования и лексическая семантика / О. Н. Трубачев // Принципы и методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 147–180.
22. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) / І. Фаріон. – Івано-Франківськ, 2010. – 336 с.
23. Фразеологічний словник української мови. – В 2-х кн. – Кн. 2. – К. : Наук. думка, 1993. – 520 с.